

BALKANLARDA AVRUPA BİRLİĞİ'NİN DEMOKRASİ TEŞVİKİ POLİTİKALARININ SINIRLILIKLARI: YAKINSAMA VE YOL AYRIMI ARASINDA ARNAVUTLUK *

Dr. Jonilda Rrapaj Kolasi
ORCID: 0000-0002-6907-8266

• • •

Öz

Avrupa Birliği'nin (AB) demokrasi teşvik politikalarına rağmen, Balkanlar'da demokratikleşme beklentilerine ters yönde bir gelişme yaşanmasının nedeni nedir? Mevcut literatür, AB'nin genişleme politikasının Balkanlar'daki demokratikleşme sürecini desteklediğini, ancak AB'nin demokrasi teşvik politikalarının sonucunun, bölgedeki ülkelerin iç özelliklerine göre belirlendiğini öne sürmektedir. Ancak, son araştırmalar AB'nin demokrasi teşvik politikalarının sınırlılıklarını vurgulamıştır. Bu makale, eleştirel bir ekonomi politik perspektifle, AB'nin demokrasi teşvik politikalarının Arnavutluk örneğinde demokratikleşme sürecini nasıl etkilediğini incelemektedir. Temel olarak, makale AB'nin Balkanlar'daki demokrasi teşvik politikalarının, bölgede teşvik ettiği neoliberal model tarafından kısıtlandığını savunmaktadır. Makale, AB'nin desteklediği neoliberal birikim stratejisinin demokratikleşme süreciyle ilişkisini analiz ederek, Arnavutluk'taki sosyo-ekonomik ve siyasi yapıların, uluslararası kurumlar ve aktörlerin neoliberal politikaları çerçevesinde nasıl şekillendiğini göstermektedir. Son olarak, makale AB'nin demokrasi teşvik stratejisinin neoliberal modelin uygulanmasıyla sınırlı olduğunu ve Avrupalılaştırma ideolojisinin neoliberal birikim stratejisinin doğallaştırılmasına hizmet ettiğini öne sürmektedir.

Anahtar Sözcükler: Neoliberalizm, Demokratikleşme, AB'nin Demokrasi Teşviki Politikaları, Avrupalılaştırma, Arnavutluk

Limitations of the European Union's Democracy Promotion Policies in the Balkans: Albania Between Convergence and Divergence

Abstract

Despite widespread expectations of democratization in the Balkans, a reverse trend has emerged, challenging the efficacy of the European Union's (EU) democracy promotion policies. While existing literature suggests that EU enlargement policies generally support democratization in the region, recent research highlights the limitations of these efforts. This article critically examines the impact of EU democracy promotion policies on democratization, focusing on the case of Albania. Drawing from a political-economy perspective, it argues that the EU's promotion of a neoliberal model in the region constrains democratization. By analyzing the relationship between the EU's neoliberal accumulation strategy and democratization, the article illustrates how Albania's state-society-market dynamics are influenced by neoliberal priorities. Ultimately, the article contends that the EU's democracy promotion strategy is limited by its adherence to the neoliberal model, and that the concept of Europeanization serves to legitimize this approach.

Keywords: Neoliberalism, Democratization, EU's Democracy Promotion, Europeanisation, Albania

* Makale geliş tarihi: 24.06.2023
Makale kabul tarihi: 26.07.2023
Erken görünüm tarihi: 28.07.2023

Balkanlarda Avrupa Birliği'nin Demokrasi Teşviki Politikalarının Sınırlılıkları: Yakınsama ve Yol Ayrımı Arasında Arnavutluk

Giriş

Orta ve Doğu Avrupa'da demokrasinin gerilemesi veya demokrasiden uzaklaşma (*de-democratization*) süreci literatürde önemli bir tartışma konusu olarak öne çıkmıştır (Ost, 2018; Scheiring, 2020; Scheiring ve Szombati, 2020; Orenstein ve Bugarcic, 2020; Lavrič ve Bieber, 2021). 2000'lerin başına kadar literatüre hâkim olan demokrasiye geçiş sürecine olan ilgi, demokrasiden uzaklaşma sürecinin incelemesine kaymıştır (Lührmann ve Lindberg, 2019; Wunsch ve Blanchard, 2023). Demokrasiye geçiş sürecini şekillendiren kilit aktörlerin ve yapıların belirlenmesi ve geçiş çeşitlerindeki farklılıkların açıklanması, kabaca demokrasiye geçiş çalışmaları (*transitology*) olarak adlandırılan bir disiplinlerarası alanın temel sorunsallarını oluşturmuştur. Bu bağlamda geçiş süreci çalışmaları, demokrasiye ve piyasa ekonomisine geçişin en etkili şekilde nasıl tasarlanacağına "bilimi" haline gelmiştir (Kubik, 2013: 28). Geçiş süreci paradigması, Batı tarzı kurumların inşasıyla birlikte geçiş sürecinin demokratikleşmeye doğru başarılı bir şekilde gerçekleşeceğini ve böylelikle eski Doğu Bloku ile gelişmiş Batı arasında bir yakınsama (*convergence*) yaşanacağını öngörmekteydi. Hatta modernleşme teorisinin varsayımlarını izleyen bu çalışmalar, 1989 sonrası geçişleri "Avrupa'ya dönüş" olarak değerlendirdiler (Kennedy, 2002: 14). Geçiş süreci paradigmasının sınırlılıkları 2000'lerden itibaren tartışılmaya başlansa da (Carothers, 2002), Avrupa Birliği'nin (AB) genişleme ve komşuluk politikasının Doğu Avrupa'daki çevre ülkeleri için demokratikleşmek için bir tür dış baskı/kaldıraç (*leverage*) veya bir dış teşvik modeli (*external incentives model*) sunduğu öne sürülmüştür (Kubicek, 2003; Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005; Durakçay ve Eylemer, 2022).

Bu kapsamda Balkanların AB ile bütünleşme sürecinin bölgeye ekonomik, sosyal ve demokratik ilerleme ve istikrar getireceği varsayımı genel bir kabul görmüştür (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2020). Bu literatürde, AB'nin bölgeye yönelik izlediği genişleme politikası bağlamında üyelik için geliştirdiği siyasi koşulluluk (*conditionality*) stratejisi Balkanların demokratikleşme sürecini

olumlu olarak etkileyen bir mekanizma olarak kabul edilmiştir. Öte yandan geçiş süreçlerinde gözlemlenen çeşitli zorluklar ve farklılıklar/yol ayrımları (*divergences*) eski Doğu Bloku ülkelerinin iç özelliklerinden kaynaklandığı tezi öne çıkmıştır. Söz konusu iç özelliklerin ise büyük ölçüde “sosyalist dönem” yanı sıra “sosyalizm öncesi dönemden” miras kalan uygulamalardan ve kültürel özelliklerden oluştuğu öne sürülmüştür (Ekiert ve Hanson, 2003; Pop-Eleches, 2015). Bu tezler özellikle Balkanların geçirdiği geçiş sürecini yorumlamada baskın olmuştur. Yugoslavya'nın savaşları da içeren zorlu dağılma süreci örnek gösterilerek Balkanlar bölgesinin bitmeyen etnik anlaşmazlıkların hüküm sürdüğü bir çatışma alanı olarak görülmesine sebep olmuştur. 2000'lere kadar Balkanlar terimi adeta çatışma, etnik milliyetçilik ve istikrarsızlık ile eş anlamda kullanılmıştır (Demirtaş, 2018). AB'nin tanımıyla “Batı Balkanlar”ın (eski Yugoslavya eksi Slovenya artı Arnavutluk), resmi olarak 2003'ten beri Avrupa Birliği'ne katılım yolunda ilerlemesi, literatürde AB'nin demokratikleşme konusundaki dönüştürücü gücünün başarılı bir örneği olarak tartışıldı.

Öte yandan, Balkanlarda demokrasinin gerilemesi karşısında artan sayıdaki araştırmalar demokratikleşmeyi teşvik etmede AB'nin dönüştürücü gücünün yetersizliğine veya zayıflığına dikkat çekmişler (Richter, 2012; Önsoy ve Baba 2018; Richter ve Wunsch, 2020; Lavrič ve Bieber, 2021; Gafuri ve Müftüler-Baç, 2021). Örneğin Gafuri ve Müftüler-Baç (2021: 2) AB'nin siyasi istikrara demokrasiden daha fazla öncelik vermesinin “Batı Balkanlar'daki demokratik gerileme için kilit bir faktör” olduğunu, dolayısıyla “demokrasi yardımının önemli bir fark yaratmadığını” öne sürmektedirler. Balkanlar'da demokrasinin gerilemesi arkasındaki itici gücünü iç faktörlerle (siyasi kültür, yolsuzluk, zayıf kurumlar, otoriter pratikler) açıklayan çalışmalardan farklı olarak Gafuri ve Müftüler-Baç AB'nin bölgedeki siyasi rejimleri meşrulaştıran bir dış aktör olarak hareket ettiğini göstererek literatüre önemli bir katkıda bulunmuştur. Bununla beraber, bu çalışmalar aslında küresel bir olgunun parçası olarak karşımıza çıkan Balkanlar'daki demokrasinin gerilemesini daha geniş sosyo-ekonomik ve siyasi bağlamda yerleştirmekte yetersiz kalmışlardır. Böylelikle mevcut literatür Balkanlar'daki demokrasinin gerilemesi ve AB'nin teşvik ettiği neoliberal “kalkınma” modeli arasındaki ilişkiyi göz ardı etmiştir. Oysa 2008 küresel mali kriz ve Euro bölgesi kriziyle paralel olarak yükselişe geçen sağ popülist hareketler ve partilerin, liberal demokrasilerin gelişmiş örnekleri olarak kabul edilen ABD ve Birleşik Krallık'ta “siyasi depremler”¹ yaratmaları, literatürde neoliberal piyasa kapitalizmi-demokratikleşme ilişkisinin tekrar sorgulanmasına yol açtı (Ayers ve Saad-Filho, 2015; Slobodian, 2018; Scheiring, 2020; Toplišek, 2020; Joppke, 2023).

1 Donald Trump'ın iktidara gelmesi ve Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliği'nden ayrılmasının (Brexit) meydana gelmesi.

Bu makale demokrasinin gerilemesi-neoliberalizm arasındaki ilişkiyi inceleyen Uluslararası Ekonomi Politik yazınına dayanarak, AB'nin demokrasiyi teşvik politikalarının Arnavutluk örneğinde demokratikleşme sürecini nasıl etkilediğini incelemektedir. Makalenin temel savı, AB'nin Balkanlar'daki demokrasi teşvik politikalarının, bölgede özendirildiği neoliberal model tarafından kısıtlandığıdır. Makale, bu varsayımdan yola çıkarak, Arnavutluk'taki sosyo-ekonomik ve siyasi yapının, AB'nin siyasi ve ekonomik öncelikleri kapsamında nasıl yeniden yapılandırıldığını göstermektedir. Makale argümanını temellendirmek için, eleştirel ekonomi politik bir yaklaşım çerçevesinde iç faktörleri daha geniş sosyo-ekonomik ve siyasi (yapısal) bir bağlamda yerleştirerek analiz eden bir yöntemeye dayanır. Makale ampirik verileri toplamak için AB-Arnavutluk arasındaki anlaşmalar ve AB raporları yanı sıra AB gündemiyle ilgili ana akım partiler arasındaki siyasi tartışmalar gibi birincil kaynaklardan ve konuyla ilgili akademik araştırmalardan yararlanmaktadır.

Bu amaçla makale ilk olarak geçiş süreci, demokratikleşme ve AB'nin demokrasi teşviki (*democracy promotion*) uygulamaları arasındaki ilişkiyi kavramsallaştırmak için demokratikleşme ve neoliberalizm arasındaki ilişkiyi yeniden değerlendiren literatürü ele almaktadır. Burada AB'nin desteklediği neoliberal birikim stratejisinin neden demokratikleşme sürecini olumsuz olarak etkilediği tartışılmaktadır. Ardından Balkanlar'ın neoliberal kapitalizme geçiş sürecinde AB'nin başta olmak üzere uluslararası kurum ve aktörlerin oynadığı rol irdelenecektir. Sonraki bölümde ise devlet sosyalizminin çöküşünün ardından Arnavutluk'taki devlet-toplum-piyasa ilişkisinin, AB'nin teşvik ettiği neoliberal uygulamalar tarafından nasıl şekillendirildiği ve bu sürecin demokratikleşmeyi nasıl geriletmediği ortaya konulacaktır. Son olarak, Arnavutluk'ta resmî ideoloji statüsüne yükselen Avrupalılaştırma ideolojisinin neoliberalizmi demokrasiyle özdeşleştirerek neoliberal uygulamaların meşrulaştırılmasındaki rolü tartışılacaktır.

1. Geçiş Süreci, Demokratikleşme ve AB'nin Demokrasi Teşviki Uygulamalarının Sınırlılıkları

Devlet sosyalizminin çöküşü “iktisat tarihinde en dramatik ekonomik liberalleşme olayı”na yol açtı (Murrell, 1996). Bu bağlamda eski Doğu Bloku ülkeleri mali ve parasal istikrar, iç pazarların ve dış ticaretin serbestleştirilmesi ve devlete ait işletmelerin özelleştirilmesi gibi radikal neoliberal reform programlarını benimsediler (Bohle, 2004). Bu dönemde eski Doğu Bloku ülkeleri için “reform” kavramı neredeyse siyasetin başat kavramı haline geldi. Oysa reform kavramı bu ülkelerin sistem düzeyinde bir yeniden yapılandırılmaya tabi

tutulduklarını göz ardı etmektedir (Kagarlitsky, 2002). 1990 sonrasında eski Doğu Bloku ülkelerin tabi oldukları sadece devlet düzeyinde siyasi bir değişim değil, mülkiyet ilişkilerin yeniden düzenlenmesi dahil tüm toplumsal ilişkileri içine alan yapısal bir dönüşümdür.

Doğu Avrupa'da modernleşme ve sosyal değişime yönelik yaklaşımlar genellikle geçiş süreci çalışmaları olarak adlandırılır (Blokker, 2005). Söz konusu çalışmalar, 1990 sonrasında siyasi ve ekonomik değişimi açıklama konusunda temel paradigma haline gelirken, 1950'lerdeki modernleşme teorisinin epistemolojik ve ontolojik birçok varsayımını verili alarak yeniden üretmiştir (Türkeş ve Akdan, 2015). Yeni terminolojiye rağmen, geçiş süreci paradigmasının modernleşme teorisinden en önemli farkı, artık modernleşmeyi "komünizmden serbest-piyasa kapitalizmi ve demokrasiye geçiş" ile eş değerde tutmasıydı (Cohen, 1999: 38). Öte yandan, bu dönüşümün hâkim akademik ve entelektüel çevrelerde demokrasiye doğru evrileceği öngörülse de uygulamada "biçimsel", "minimalist" veya "melez demokrasiler" yönünde bir evrim göstermiştir (Blokker, 2008). Örneğin "Batı Balkanlar" üzerinde AB sürecinin etkilerini inceleyen Demirtaş'ın saptadığı gibi "AB süreci, bölge ülkelerinde ancak minimalist demokrasiyi gerçekleştirebilmiş durumdadır" (2018: 205). Aslında liberal-muhafazakâr bir demokrasi anlayışına dayanan yerleşik geçiş süreci literatürü (bkz. Huntington, 1991) demokrasiyi, seçimleri ve siyasi rekabeti (çoğulculuğu) ön plana çıkartan "prosedürel minimalist demokrasiler"le eşitleme eğilimindedir (Demirtaş, 2018: 182). Diğer bir deyişle, geçiş süreci paradigması demokratikleşmeyi kurumlar, kurallar ve prosedürlerle sınırlı biçimsel bir yapıya indirgemektedir. Ayers ve Saad-Filho'nun deyişimiyle (2015: 597) "Prosedürel (biçimsel, liberal, kapitalist veya burjuva) demokrasi, neoliberalizmin siyasi biçimidir ve günümüzde siyasi düşünceye ve devlet pratiğine hakimdir". Bu anlamda demokrasi "hükümetleri seçme ve yetkilendirme mekanizması"ndan ibarettir (Ayers ve Saad-Filho, 2015: 598). Bu çerçevede Doğu Avrupa'nın "yeni demokrasileri", "piyasalaştırma" konusunda gösterdikleri ilerlemeleriyle orantılı olarak "demokratik" sayılma eğilimindedir. Buna göre "özelleştirme" ve "piyasa" adına yürütülen yönetimler "demokratik" olarak sayılmaktadır (Wood, 2012: 203). Gerçekten de Geoff Eley'in (2007: 172) belirttiği gibi bu geçiş sürecin "temel ölçüsü demokrasiden ziyade piyasa" olmuştur. Öte yandan, piyasa demokrasisinin toplumun örgütlenmesinde tek geçerli kurum olarak kabul edilmesi, siyaseti neoliberal düzenin teknokratik bir biçimde yönetilme sürecine indirgedi (Kiely, 2018: 216).

Geçiş sürecinin ekonomik teorisi olarak ortaya atılan Şok Terapisi, kapitalizme hızlı bir geçiş sağlamayı amaçlıyordu. Söz konusu hızlı geçiş sürecinin ise "insan özgürlüğünün yeniden kazanılmasını ve yaşam standartlarında demokratik temelli bir yükselişi sağlama[sı]" öngörülmekteydi (Sachs, 1994: 25). Şok Terapi en az altı temel reformu içeriyordu: "uluslararası

ticarete daha fazla açıklık, para biriminin konvertibilitesi, özel sektör için öncü bir rol, şirket mülkiyeti, yabancı yatırıma açıklık ve IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlara üyelik” (Kiely, 2018: 168). Bu yapısal uyum politikaları; fiyatların serbestleştirilmesini ve devlet sübvansiyonlarının azaltılması veya ortadan kaldırılmasını, hızlı özelleştirmeyi ve ticaretin serbestleştirilmesini ve ulusal ekonomilerin uluslararasılaştırılmasını teşvik ettiler (Shields, 2012; Becker ve Jäger, 2012). Şok Terapinin öncelikli etkisi, gayri safi yurtiçi hasılda, ücretlerde ve yaşam standartlarında dramatik düşüşlerin yaşanması oldu.

Teorik beklentilerle tutarsız olan söz konusu gelişmelerin açıklanmasında yerleşik geçiş süreci literatüründe iç faktörlerin belirleyici bir rol oynadığı öne sürülmektedir. Ayrıca bu literatür geçiş sürecinin şekillendirilmesinde dış koşulları dikkate aldığına bile onları AB'nin genişleme politikasının olumlu etkilerine indirgeme eğilimi göstermektedir. Ana akım geçiş süreci literatürün sınırlılıkları; geçişin yaşandığı küresel bağlamın önemini ve bağımlılık ilişkileri vurgulayan ekonomi-politik temelli yaklaşımlar tarafından ortaya konulmuştur (Bohle, 2009; Shields, 2012; Scheiring, 2020). Genellikle, Orta ve Doğu Avrupa'nın ve bir bütün olarak eski Doğu Blokunun dönüşümünü inceleyen geçiş süreci paradigması, kapitalizmin restore edildiği küresel bağlamın önemini ya tesadüfen kabul etmiştir ya da tümüyle göz ardı etmiştir (Bohle vd., 2007).

Tartışmalı bir iç-dış ayırımına dayanan geçiş süreci paradigması kaçınılmaz olarak bölgesel devletlerin ötesinde toplumsal iktidar ilişkilerinin ihmal edilmesine yol açmaktadır (Morton, 2005). Geleneksel yaklaşımların verili aldıkları bir başka tartışmalı ayırım ise devletin (siyasetin) ve piyasanın (ekonomi) ayrı alanlar olduğudur. Devlet, piyasa ile dışsal bir ilişki içinde algılanır. Gerçekten de kapitalizmde üretimin özel mülkiyet ilişkileri çerçevesinde örgütlenme biçimi nedeniyle, devlet ve piyasa ayrı varlıklar olarak görünür. Böylece geleneksel demokratikleşme çalışmaları, üretim alanının önemini ihmal ederek, kapitalizmin tarihsel özelliklerini ve devlet ile pazar arasındaki iç bağları gözden geçirir. Oysa devlet, pazarın işleyişini sağlamak için sivil toplum içinde özel mülkiyeti güvence altına alan yapıdır. Ayrıca bu ayırım sayesinde ekonomik alanın siyasi kontrolden çıkarılması da doğallaştırılmaktadır (Morton, 2005). Dahası, devlete ve uluslararası alana ayrı rasyonaliteler atfedilerek eşitsiz ve birleşik kapitalist gelişme koşulları tarafından devletin nasıl yeniden yapılandırıldığını anlama imkânı kösteklenir. Diğer bir deyişle, bu ayırım kapitalizmin neoliberal aşamasında, bölgesel devletler sisteminin küreselleşmeye içkin süreçler tarafından nasıl değiştirildiğini ihmal etmektedir. Oysa “demokrasiye çokça müjdelenen ‘geçişler’, kapitalist küreselleşmenin getirdiği ekonomik değişikliklere uygun olarak devletlerin siyasi yapılarında meydana gelen düzenlemelerin temel bir özelliğidir” (Morton, 2005: 185).

Geçiş süreci paradigması tarafından verili alınan biçimsel demokrasi anlayışını yetersiz bulan yazarlar, demokratikleşmeyi kaynaklara ve fırsatlara eşit katılımın sağlanmasıyla ve eşitsizlikleri yok ederek daha geniş ve daha farklı grupları sisteme entegre etmeye çalışan süreçlerle ilişkilendirmektedir (Tilly, 2007; Demirtaş, 2018: 181). Örneğin Kaldor ve Vejvoda'ya (1997: 62) göre demokrasi sürekli katılım gerektiren dinamik bir süreçtir. Bu tanıma göre demokrasi, bireylere yaşam koşullarını şekillendirmek, toplumu etkileyen önemli seçimler hakkındaki tartışmalara katılmak ve onları etkileyebilmenin imkanlarını yaratacak şekilde güç ilişkilerini yönetmenin bir yoludur (Kaldor ve Vejvoda, 1997: 62). Demokrasinin ayrımcılıkları ve toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldırma niteliğini dikkate aldığımızda, demokratikleşme sürecinin toplumsal eşitsizlikleri artırma eğilimine sahip olan neoliberal birikim modeli tarafından kısıtlandığını görebiliriz. Hatta Robinson'a göre ABD başta olmak üzere Batılı devletler tarafından desteklenen "demokrasi teşviki" aslında "düşük yoğunluklu demokrasi" (*low-intensity democracy*) biçimine işaret eder. Düşük-yoğunluklu demokrasi, özellikle neoliberal yapılandırılma çerçevesinde "daha temel siyasi, sosyal ve ekonomik değişim için alt grupların baskısını azaltmanın bir yolu olarak" kullanılmaktadır (Robinson, 1996: 44).

2. Demokratikleşme ve Neoliberalizm: Balkanların Neoliberal Kapitalizme Geçişini Yeniden Düşünmek

Halperin'in dikkat çektiği gibi "Avrupa'da demokrasinin başarılmasını mümkün kılan faktörler hakkındaki yanlış kanılar, günümüzdeki 'gelişmekte olan' dünyada demokrasinin gereklilikleri ve beklentileri konusundaki görüşümüzü etkilemeye devam ediyor" (2009: 605). AB'nin demokrasi teşviki stratejisini inceleyen birçok çalışmada kapitalist burjuvazinin veya açık bir ekonominin Avrupa'nın demokratikleşmesinin arkasındaki ana güç olduğu tezi verili alınmaktadır. Oysa, bu varsayım, siyasi ve sosyo-ekonomik ayrımcılıkların ortadan kaldırılması için mücadele veren işçi sınıfının demokratikleşme sürecinde daha belirleyici bir rol oynadığını gösteren çalışmalarca sorgulanmıştır (Halperin, 2009). Tarihsel olarak "demokratik hareketler, varlıkların ve gelirin yeniden dağıtılması talepleriyle de yakından ilişkilendirilmiştir" (Ayers ve Saad-Filho, 2015: 601). Eğer demokrasinin başarısı, işçi sınıfının siyasi, toplumsal ve ekonomik gücünün artmasına bağlı ise, o zaman demokratikleşme sürecinin neoliberal birikim modelin uygulanmaya başlandığı 1980'lerden itibaren bir gerileme sürecine girdiğini söylemek mümkündür.

Neoliberal model, eski Doğu Bloku ülkelere Batı demokrasilerinin 1945 sonrasında uyguladıkları emek-sermaye uzlaşına dayanan hızlı kalkınma

modelini takip etmelerine imkân vermemiştir (Bohle ve Greskovits, 2011). Offe ve Adler'in belirttiği gibi, Doğu Avrupa toplumları daha önce karşılaşmamış bir sorunla karşı karşıya kalmıştır: “[o ana] kadar devlete ait üretken varlıkların diğer mülkiyet biçimlerine devredilmesi ve bu amaçla, siyasi bir şekilde ve siyasi aktörler aracılığıyla karar verilmesi ve gerekçelendirilmesi gereken bir şekilde tamamen yeni bir girişimci ve mal sahibi sınıfının yaratılması” (Offe ve Adler, 1991: 869). Bu yapısal sonuç, Orta ve Doğu Avrupa dönüşüm sürecinin benzersiz ve özgün doğasını yansıtmaktadır. Özelleştirme süreciyle paralel olarak “devlet tarımı, sanayileşme, ağır sanayi, büyük *kombinati*,² sınırlı işgücü hareketliliği ve kalkınma üzerindeki vurgu” tamamıyla ortadan kalkmıştır (Cornia, 2012: 302). Ancak özelleştirme sadece devlet mülkiyetindeki sektörlerin satıldığı bir ticari ilişkiyi değil, iktisadi gücün yeniden dağıldığı ve sermaye birikiminin yeniden şekillendiği bir süreci de işaret etmektedir (Türkeş, 2002: 180-181). İktisadi gücün yeniden dağıtıldığı bu geçiş süreci toplumsal yapının yeniden biçimlenmesine de sebep olmaktadır. Bu bağlamda devlet-toplum ilişkisinin sermaye birikiminin uluslararası çevrelerinin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yapılandırılma sorunu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Batılı devletler, firmalar ve danışmanların yanı sıra IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kurumları Doğu Avrupa reformlarının dayanağı olmuştur (Gowan, 1995).

Bu şekilde eski Doğu Bloku ülkelerindeki hükümetlerin, neoliberal reformların uygulanmasına bağlı olan bir dış meşruiyet ürettikleri takdirde iktidarda kalabildikleri bir siyasi ortam oluşmuştur. Becker'in belirttiği gibi “AB'nin ‘stratejik seçiciliği’, 1980’lerden itibaren giderek artan neoliberal yönelimini destekledi. Tek Pazar ve Euro bölgesi gibi projeler, yeterli telafi edici mekanizmalar oluşturmadan çevre ekonomilerden koruyucu mekanizmaları kaldırdıkları için eşitsiz kalkınma modellerini derinleştirdiler” (Becker, 2017). AB'nin Doğu Avrupa'ya genişlemesi, nominal eşitlik şemsiyesi altında fiilen merkez-çevre ilişkileri yaratmıştır (Bohle, 2009: 164). Yarı çevresel konumları, Doğu Avrupa devletlerini yabancı yatırıma bağımlı hale getirmiştir. Yatırımcıları çekebilmek için bölge, düşük ücretler, belirgin işgücü piyasası esnekliği ve düşük şirket vergileri ile rekabet etmek zorunda kalmıştır (Bohle, 2009). Sonuç olarak Demirtaş'ın belirttiği gibi Batı Balkanlar örneğinde “Avrupa Birliği'yle ilişkiler gelişirken ve resmi düzeyde Avrupalılaşıma artarken demokrasi seviyeleri düşüşe geçmiştir” (Demirtaş, 2018: 206).

İktisadi alan ile siyasi alanın birbirinden ayrıştırılmasının kapitalizmin temel özelliklerinden biri olduğunu dikkate aldığımızda, uluslararası finans kurumların zorlayıcı gücü daha anlaşılır olacaktır. Ülkeler küresel piyasalara bir kez açıldıktan sonra, onların piyasa yanlısı reformları uygulamaları için zorlayıcı

2 *Kombinat* eski Doğu Bloku ülkelerinde ağır sanayileşmenin sembolü haline gelen büyük fabrika/sanayi komplekslerine verilen addır.

(dış) siyasi veya askeri gücün (Yugoslavya örneği) doğrudan kullanılması gerekmez; bu ülkeler piyasa mekanizmalarının yarattığı bağımlılık aracılığıyla disipline edilir. Öte yandan, paradoksal olarak, iktisadi alanın “bağımsız” veya toplumsal etkiler ve sorumluluklardan “özerk” bir nitelik kazanabilmesi için siyasi gücün piyasanın lehine kullanılması gerekir (Wood, 2003; Kiely, 2018; Slobodian, 2018). Diğer bir deyişle, piyasanın dolaylı gücü, kendisini toplumsal sorumluluklardan ve siyasi müdahaleden özerk olmasını sağlamak konusunda yeterli değildir. Bu nedenle, piyasanın özerk bir alan haline gelmesi için, piyasa dışı zor mekanizmaların uygulamalarına, yani devletin eylemlerinin piyasanın lehine kullanılmasına ihtiyaç duyulmaktadır (Gill, 1998; Slobodian, 2018). Sınıf dengesini sermayenin lehine değiştirme özelliği, neoliberalizmin sadece bir ekonomik doktrin olarak görülme yerine, siyasi bir birikim stratejisi olarak tanımlanmasına neden olmuştur (Kiely, 2018). IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar “piyasa güçlerini kurumsallaştırmak, ekonomik liberalizasyonu desteklemek, hizmet alanında kamu-özel ortaklıklarını geliştirmek, sözleşmeleri uygulamak” için piyasa dostu bir devlet müdahalesinin gereğini savunurlar (Gill, 1998: 31). Sermayeye öncelik ve temsil hakkı veren bu yeni devlet biçiminin, demokrasiyi aşındıran bir otorite kalıbı olduğu öne sürülmüştür (Gill, 1998: 23). Bu süreçte uluslararası mali kuruluşlar, ulusal ekonomik kurumların küresel piyasa ekonomisine hizmet etmelerini sağlamaktadırlar. Bu durumda, devletin görevi ulusal politikalar geliştirmekten ziyade, uluslararası kurumların şekillendirdiği politikaları yönetmek olmaktadır. Bu nedendir ki liberal demokrasilerde siyasi haklar daha az dışlayıcı hale geldikçe, güçlerinin çoğunu da kaybetmişlerdir (Wood, 2012: 205). Diğer bir deyişle siyasi haklar daha geniş kitleleri kapsadığı halde bu haklar ekonomik politikaları veya iktisadi ilişkileri şekillendirmek konusunda yetersiz kalmışlardır. Örneğin, işçi sınıfı siyasi haklara sahip olmasına rağmen, neoliberal uygulamalar nedeniyle örgütsel ve pazarlık güçleri zayıfladığı için, iktisadi alanın nasıl düzenlenmesi gerektiği ile ilgili karar alma süreçlerine katılımları yapısal olarak zorlaşır (Chibber, 2022). Öyle ki, karar alma süreçleri üzerindeki yurttaşların kontrolü sınırlanırken, sosyo-ekonomik ve eşitsizlik konuları demokratik gündemin dışına itilerek, demokratik katılım daraltılmaktadır (Brown, 2020: 1175). Brown’a göre (2020) bu, demokrasiden uzaklaşma sürecinin ardında yatan temel dinamiktir. Böylece uygulanan (neoliberal) ekonomik model ile ilgili stratejik kararlar, demokratik sorumluluğun veya siyasetin parçası olmaktan ziyade teknokratlar ve uzmanlarca belirlenen teknik konular olarak görülmektedir (bkz. Wood, 2003; Gill, 1998; Kiely, 2018). Aşağıda gösterileceği üzere Arnavutluk; AB destekli neoliberal yapılandırmanın demokratikleşmeye nasıl ket vurduğunu anlamak açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır.

3. Bağımlı Gelişme: AB-Arnavutluk İlişkileri ve Demokrasi Teşvikinin Sınırlılıkları

Devlet sosyalizminin çöküşü, Arnavutluk'un uluslararası ilişkilerinde büyük bir değişikliğe yol açtı. 1990'dan sonra Arnavutluk'un dış politikası Avrupa-Atlantik kurumlarıyla bütünleşmeye odaklandı. AB ve ABD, Arnavutluk siyasetinin ve dış politikasının ana ortakları haline geldi. AB ile ilişkiler sosyalizmden kapitalizme geçişle de bağlantılıydı (Lane, 2007: 462). Makalenin bu bölümü, neoliberal düzenin siyasi proje ve pratikleri kapsamında Arnavutluk ile AB arasında söz konusu ilişkilerin nasıl hegemonik bir şekilde kurulduğunu analiz edecektir.

3.1. AB'nin "Süper-Çevresi" olarak Arnavutluk

1990'dan beri tüm Arnavutluk hükümetlerinin ana hedefi Avrupa-Atlantik kurumlarına katılmak oldu. Üç kez reddedildikten sonra, Arnavutluk'un AB aday statüsü Haziran 2014'te verildi. Mart 2020'de Avrupa Konseyi, Arnavutluk ile katılım müzakerelerini başlatmayı kabul etti. Mevcut literatür, Arnavutluk'un, esas olarak iç meseleleri ve siyasi elitlerinin AB kriterlerini karşılayamaması nedeniyle hâlâ AB üyesi olamadığını belirtmektedir. Bu çalışmalar, Arnavutluk'un AB ile entegrasyon zorluklarının tarihsel miras, siyasi ve ekonomik reform eksikliği, siyasi istikrarsızlık, yolsuzluk ve kayırmacılık gibi iç faktörlerle nasıl ilişkili olduğunu incelemektedir (Bogdani ve Loughlin, 2008; Panagiotou, 2011; Elbasani, 2013). Örneğin, Bogdani ve Loughlin, Arnavutluk'taki siyasi elitlerin, AB yanlısı söylemlerine rağmen, AB ile bütünleşmeye gerçekten bağlı olmadıklarını öne sürüyorlar (2008: 240-241). Bazı yazarlar AB'nin Arnavutluk'ta demokrasi ve kalkınmayı teşvik etmedeki rolünü vurguluyor ve AB'nin etkisi olmadan Arnavutluk'un sorumsuz politikacılara saplanıp kalacağı ve organize suç ve yolsuzluğun gelişeceği bir "Muz Cumhuriyeti" haline geleceği konusunda uyarıda bulunuyor (Bogdani ve Loughlin, 2008: 241). Bu argümanlar, AB'yi Arnavutluk gibi zayıf devletlere yardım eden ve arka bahçesi olarak gördüğü komşu bölgelerin ticaret ve entegrasyon düzenlemeleri yoluyla kalkınmalarını teşvik eden yardımsever bir aktör olarak gören liberal ön kabullere dayanmaktadır. Bu bakış açısı, genellikle birbiriyle ilişkili olan iki ana kusurdan muzdariptir. Birincisi, kalkınmanın dışarıdan yönlendirildiği ve neoliberal modelin demokratikleşme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu fikrinin eleştirilmeden kabul edilmesidir. İkincisi, Arnavutluk'un uluslararası aktörler ve kurumlarla olan ilişkilerinin asimetrik ve hiyerarşik doğasını göz ardı etmesi ve bir kazan kazan senaryosu varsaymasıdır. Oysa Arnavutluk ile AB arasındaki ilişkilerin doğası daha yakından incelendiğinde, bu ilişkinin AB'nin çevre ülkeleri pahasına pazarını sermaye lehine genişletmesine ve dış ortamı (ucuz iş gücü, yatırım imkanları,

güvenlik) kendi jeo-ekonomik çıkarlarına göre düzenlemesine izin veren asimetrik bir güç dinamiği tarafından şekillendirildiği meydana çıkmaktadır.

AB entegrasyonunun kalkınmaya yol açacağı varsayımına karşı çıkmanın olası bir yolu, AB ile eşitsiz ilişkilerin Arnavut devletini ve sosyo-ekonomik yapısını nasıl zayıflattığını ve onu dış mali kurumlara ve aktörlere daha bağımlı hale getirdiğini incelemektir. Bartlett ve Prica (2017), “süper çevre” terimini, Arnavutluk da dahil olmak üzere Batı Balkanlar’ın AB ile ilgili konumuna atıfta bulunmak için kullanır. “Süper çevre” ekonomik olarak AB ve Avro bölgesine bağlı, ancak her ikisinin dışında ve ağırlıklı olarak Batı Balkan ülkelerinden oluşan bir bölge olarak tanımlanır (Bartlett ve Prica 2017: 826). Batı Balkanlar, ticaret ve Avrolaşma yoluyla AB ve Avro bölgesi ile yüksek derecede bütünleşmeye sahiptir, ancak AB’nin kriz yönetimi mekanizmalarına veya sosyal politikalarına erişimleri yoktur ve ekonomileri büyük ölçüde AB’nin öncelikleri tarafından şekillendirilmektedir. Bu nedenle, Avro bölgesi krizi, süper çevrede diğer bölgelere göre daha derin durgunluklara ve daha yüksek işsizliğe neden olmuştur (Bartlett ve Prica, 2013).

Son 30 yılda, Arnavutluk ekonomisi büyük bir işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Dünya Bankası’na göre, 2020’de Arnavutluk’taki işsizlik oranı %11,5 ile bölgedeki en yüksek oranlar arasında yer aldı. Bu da özellikle genç kuşakta büyük bir göç dalgasına yol açmıştır. Arnavut İstatistik Enstitüsü’ne (INSTAT) göre 2020’de istihdam edilenlerin %32’si kendi hesabına ve %30’u aile şirketlerinde ücretsiz olarak çalışıyor (INSTAT Labour Force Survey, 2021; Kote, 2021). Eurostat’a göre, kendi hesabına çalışanların bu payı Avrupa’daki en yüksek oran veya 2020’de %10,8 olan AB ortalamasının üç katıdır (Kote, 2021). Bu analize dayanarak, Arnavutluk ile AB arasındaki dengesiz ilişkinin entegrasyondan ziyade neoliberal yeniden yapılanmayı kolaylaştırdığı iddia edilebilir.

Arnavutluk-AB ilişkilerinin kronolojik bir analizi, üç farklı aşamayı ortaya koyuyor: 1991-1999, 1999-2008 ve 2008’den günümüze. İlk aşama, esas olarak iki taraf arasındaki ticaret ve güvenlik işbirliği ile karakterize edildi. Ancak ikinci ve üçüncü aşamalar, Arnavutluk’un AB’nin “süper çevresine” dönüşmesi sürecini işaret ediyor. Son iki aşama arasındaki temel fark, 2008’den sonra AB’nin odağını demokratikleşmeden siyasi istikrara kaydırmasıyla Avrupalılaştırma ideolojisinin baskın rolünün zayıflanmasıdır.

Johnson’ın (2001) öne sürdüğü gibi, AB’nin Arnavutluk ile ticari ilişkileri, 1991’den 1999’a kadar ikili ilişkilerinin en köklü yönüydü. Yine de Balkanlar’daki daha geniş siyasi krizin ortasında, Arnavutluk’ta Avrupa’ya tekrarlayan göç akışlarını tetikleyen siyasi çalkantı göz önüne alındığında, AB’nin bu dönemde Arnavutluk’a yönelik politikası esas olarak güvenlik kaygıları tarafından yönlendirildi.

Arnavutluk ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) arasında 1992 yılında imzalanan İşbirliği ve Ticaret Anlaşması, Arnavutluk'un Avrupa pazarına entegrasyonunun başlangıcı oldu (European Economic Community, 1992). Arnavutluk, piyasa ekonomisine geçişini desteklemeyi amaçlayan PHARE (Polonya ve Macaristan: Ekonomilerini Yapılandırmak için Yardım) ve CARDS (Batı Balkanlarda Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı) gibi çeşitli mali yardım programlarından da yararlandı (European Commission, 2003). 1992 Anlaşmasının temel amacı, Arnavutluk ile AET arasındaki ticareti kolaylaştırmaktı. AET ayrıca teknik yardım ve uzmanlık sağlayarak Arnavutluk'un DTÖ gibi uluslararası örgütlere ve sözleşmelere katılmasına yardımcı oldu. Ayrıca AET, teknik destek sunarak Arnavutluk'taki yabancı yatırımı teşvik etti. Ancak, 1990'larda diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle imzalanan Avrupa Anlaşmalarının aksine, 1992 Anlaşması Arnavutluk'a gelecekte AB üyeliği sözü vermiyordu (Johnson, 2001: 175). Bu, Arnavutluk ile AET arasında ikincisini destekleyen asimetrik bir ticaret ilişkisi yarattı. 1997'de, AET'nin Arnavutluk üzerindeki ticaret fazlası %313 idi (Council of the European Union, 1999; aktaran Johnson, 2001: 186). Arnavutluk'un ticaret açığı 1991'de 208 milyon dolardan 1997'de 519 milyon dolara yükseldi (EBRD, 1998: 60). 1998'de Arnavutluk, mallarının %92'sini ithal etti ve mallarının %82'sini AET ülkelerine ihraç etti (EBRD, 1998). Arnavutluk, dış ticaretinde AET'ye en bağımlı ülke konumundaydı. Öte yandan geçişin ilk on yılında çok düşük miktarda olan doğrudan yabancı yatırım, Batılı kurumlardan gelen yardım ve hibelerin bile gerisinde kaldı. Yabancı yatırım da ticaret ve hizmetlerde yoğunlaştı ve sadece küçük bir kısmı sanayiye yatırıldı. Örneğin Arnavutluk'taki AET yatırımları ağırlıklı olarak tarım ve gıda, turizm, hafif sanayi, ayakkabı, tekstil ve inşaat gibi sektörlere odaklandı (Johnson, 2001: 184).

1991'den 1999'a kadar Arnavutluk ile AB arasındaki etkileşimi şekillendiren ana faktörlerden birisi güvenlidir. Bu dönemde Arnavutluk istikrarını ve güvenliğini tehdit eden Avrupa'ya kitlesel göç, yasadışı uyuşturucu ve insan ticareti, Piramit Krizi olarak bilinen 1997 mali çöküşü³ ve Kosova çatışmasının neden olduğu bölgesel çalkantı gibi çeşitli zorluklarla karşı karşıya kaldı (Hendrickson, 1999). AB, özellikle 1997 krizinden sonra, hukukun üstünlüğünü yeniden tesis etmeye ve sivil toplumu ve kamu kurumlarını güçlendirmeye yardımcı olmak için Arnavutluk'a yardım ve destek sağlayarak yanıt verdi (Greco, 1998).

AB, özellikle Kosova kriziyle ilgili olarak Arnavutluk ile olan ilişkisini geliştirdi. Arnavutluk, 2003 yılında Avrupa Konseyi'nin Selanik Zirvesi'nde

3 Piramit Krizi ile ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Vaughan-Whitehead (1999).

AB'ye "potansiyel aday ülke" oldu ve 2006 yılında AB siyasi koşulluluğunun ana aracı olan İstikrar ve Ortaklık Anlaşması'nı (SAA) imzaladı. SAA süreci, Batı Balkanlar'da serbest ticaret ve güvenlik arasında bir bağlantıya dayalı neoliberal ilke ve uygulamaları temel alan bir "özgürlük, güvenlik ve adalet" alanı oluşturmayı hedefliyordu (Ryan, 2009: 315). Bu, AB'nin, Batı Balkanlar'daki siyasi durumdan kaynaklanan güvenlik zorluklarını; liberal kurumların ve açık pazar ekonomisinin öncelikleri çerçevesinde ele almasına olanak tanır (Ryan, 2009: 312). Bu bağlamda, Barry Ryan'ın (2009: 328) öne sürdüğü gibi, SAA ve İstikrar Paketi, Arnavutluk'taki güvensizliğin yapısal nedenleriyle mücadele etmekten çok sınır kontrolleri, göç kontrolü, organize suçların ve kaçakçılığın önlenmesi gibi AB'nin güvenlik önceliklerini yansıtan alanlara odaklanmaktadır.

AB ile entegrasyon süreci, Arnavutluk'un uluslararası aktörler ve kurumlarla asimetrik ilişkileri içeren reformları, kriterleri ve uygulamaları benimsemesini gerektirmiştir. Avrupa Ortak Pazarı, iç pazarların serbestleştirilmesi, ulusal tekellerin özelleştirilmesi ve kamu mallarının ve devlet yardımlarının sınırlandırılması konusunda bir baskı kaynağı olmuştur (Bogdani ve Loughlin, 2008: 220). AB, Dünya Bankası ve IMF ile Arnavutluk'a devletin ekonomideki rolünün azaltılmasına, serbest ticarete ve yabancı yatırıma açıklığa dayanan neoliberal bir kalkınma modeli dayattı (Kajsiu, 2014). Arnavutluk, Kopenhag kriterleri ve AB-Arnavutluk anlaşmalarındaki koşullar kapsamında kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, kemer sıkma politikaları ve sermaye yanlısı bir yaklaşım gibi neoliberal ekonomik reformları uygulamak durumunda olmuştur. Bu uygulamalar, kabul edilen tek ekonomik kalkınma modelinin özel teşebbüsü ve işgücü piyasasının esnekliğini destekleyen bir model olduğunu göstermektedir. Örneğin Avrupa Toplulukları Komisyonu'nun Arnavutluk ile Avrupa Ortaklığında yer alan ve 2006/54/EC sayılı Kararı yürürlükten kaldıran ilkeler, öncelikler ve koşullara ilişkin Konsey Kararı Önerisine göre (Council of the European Union, 2007), Arnavutluk hükümetine şu çağrıda bulunmaktadır:

Devlet elektrik şirketi KESH'nin ayrıştırılması ve özelleştirilmesini tamamlayın; düşük enflasyon ve dış sürdürülebilirlik sağlayan bir maliye politikası uygulayın; fiyat istikrarını hedefleyen ve enflasyon beklentilerini çıpalayan bir para politikası izleyin; korsanlık ve kalpazanlığa karşı yaptırımları yoğunlaştırın; iş ve yatırımın önündeki idari engelleri kaldırın ve kayıt dışı ekonomiyi ele alın; ücretler üzerindeki vergi takozunu azaltın ve işgücü piyasası esnekliğini ve katılımını iyileştirin; istihdamı ve uzun vadeli büyümeyi teşvik etmek için eğitim sistemini iyileştirin; kamuya ait işletmelerin özelleştirilmesini hızlandırın; ve AB'nin mali çıkarlarını korumak için prosedürler ve idari kapasiteleri geliştirin (Council of the European Union, 2007).

AB, Batı Balkan ülkeleriyle koşullu bir ilişki kurarak, yardımını bu ülkelerin Kopenhag kriterlerine ve Avrupa Ortaklığının belirli önceliklerine

uymasına bağladı. Bu, bu anlaşmaların yalnızca AB'ye katılmanın değil, aynı zamanda AB'den ekonomik destek almanın da ön koşulu olduğu anlamına gelir. Bu mekanizma aracılığıyla AB, Arnavutluk'un bağımlılığını istismar ederek Arnavutluk'ta neoliberal düzeni dayatmış ve sürdürmüştür (Kajsiu, 2014).

AB ve uluslararası kurumlar, Arnavutluk'u dış yardım ve kredilere bağımlı bırakan sanayisizleştirme politikaları gözetmişlerdir. AB etkisi altında Arnavutluk ekonomisi tarım ve sanayiden hizmet sektörünün geliştirilmesine kaydı. Sanayi üretimi (kara paranın aklandığı inşaat sektörü hariç) ile tarımın ekonomideki payı zaman içinde azalmıştır (Revista Monitor, 2021). Hizmet sektörünün, sanayi ve tarım aleyhine büyümesi, daha az tarımsal işçiliğe ve daha çok kırdan kente göçe neden olmuştur. Bu durum özellikle başkent Tirana'da kentsel alanlarda barınma, ulaşım, eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerine olan talebi artırmıştır.

Söz konusu bağımlılık ilişkisi, Arnavutluk'a neoliberal reformları dayatma konusunda Avrupa Komisyonu'na daha fazla güç vermiştir. Bununla beraber, bu bağımlılık ilişkisi dışarıdan zorla dayatılan bir ilişki biçimi olarak görülmemesi gerekir. Kajsiu'nun (2012: 29) belirttiği gibi, "Arnavut devleti ve siyasi sınıfı, ülkeyi Avrupa standartlarına getirmek için tüm kurumsal, yasal, idari, ekonomik ve siyasi yapılarını yeniden şekillendirecek itici güç olarak önemli bir role sahip" olmuştur. Bu durum, Arnavut hükümetlerinin kendi seçmenlerinden ziyade AB kurumlarına daha duyarlı olduğu anlamına geliyordu. Bu nedenle, hesap verebilirliği ve şeffaflığı artırması beklenen reformlar, Arnavut toplumunun ihtiyaçlarına hitap etmekten çok, genellikle uluslararası aktörleri ve kurumları tatmin etmeye yönelik olmuştur. Bunun sonucunda, uygulanan yapısal reformların olumsuz toplumsal etkileri hem Arnavut yönetici sınıfı hem de AB'nin temsilcileri tarafından göz ardı edilmiştir. Örneğin bu yapısal dönüşümler, Arnavutluk'ta 1945 sonrası sanayileşme sürecinde ortaya çıkan işçi sınıfı ile köylüler gibi geniş halk kitlelerinin kazandığı sosyal ve ekonomik hakların zayıflamasına yol açmıştır. Ayrıca, sosyal koruma ve sağlık harcamalarındaki sert düşüşler, Arnavutluk'ta en düşük ücretli sektörlerde çalışanların büyük çoğunluğunu oluşturan kadınların sosyal statüsünü kötüleştirerek cinsiyet eşitsizliğini artırdı. Dolayısıyla demokratikleşme sürecinin toplumsal temeli, neoliberal reformların uygulanmasıyla aşındı. Öte yandan, AB ile bütünleşme süreci, paradoksal bir şekilde, Arnavutluk hükümetinin politika oluşturma ve yasama süreçleri ile Arnavutluk'un sosyal gerçekliği arasında bir kopukluk yarattı (Kajsiu, 2012).

Neoliberal politikaların neden olduğu kötüleşen sosyal ve ekonomik koşullara rağmen, AB gündemi hala baskın bir desteğe sahiptir (Lleshaj ve Çela, 2014). Bogdani ve Loughlin, AB'nin meşruiyetinin yalnızca Arnavutluk'a mali yardım sağlama yeteneğinden değil, aynı zamanda özellikle demokrasi ve demokratik yönetim için bir rehberlik kaynağı olma rolünden kaynaklandığını

ileri sürüyorlar (Bogdani ve Loughlin, 2008: 219). Ancak, yukarıda da gösterildiği gibi, AB'nin demokrasi teşviki, insan hakları ve hukukun üstünlüğü konusundaki talep ve reformları, Arnavutluk'un yine AB gözetiminde geçirdiği neoliberal dönüşüm tarafından engellenmektedir. Ayrıca hukukun üstünlüğü ve demokratikleşme reformları neoliberal birikim modelinin gereklilikleriyle sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla bu süreçte kurulan “hukuk devleti”, ekonomik reformları demokratik baskılardan koruduğu ölçüde, otoriter uygulamalara da yol açmıştır. Sonuç olarak, Arnavutluk, AB'ye uyum sağlamak için bitmek bilmeyen bir maratonla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda, Avrupalılaşıma ideolojisi, aşağıda da gösterileceği gibi, neoliberal yeniden yapılanmayı tek seçenek olarak göstermeye hizmet eden, yani Arnavutluk'un neoliberal dönüşümünü meşrulaştıran bir ideoloji işlevi görmektedir.

4. Avrupalılaşıma İdeolojisi veya Neoliberalizmi Siyasal Etki ve Kontrolden Çıkarma Pratiği

Enver Hoca'nın (Enver Hoxha) rejimini protesto eden öğrencilerin en çok kullandığı sloganlardan biri “Arnavutluk Avrupa gibi olsun istiyoruz!” oldu. Komünizmin çöküşünden sonra “Avrupa” ile bütünleşme Arnavutluk için yeni siyasi ve kültürel hedef haline geldi (Kajsiu, 2012: 28). 1978'den beri süren bir yalnızlık politikası ardından Batı Avrupa, Arnavutlar tarafından özgürlük, refah, zenginlik ve mutluluk sunan bir “Kurtarıcı” olarak görülüyordu (Lubonja, 2004: 130). Bununla birlikte, Avrupalılaşıma söyleminin, 1990'larda benimsenen ve kalkınmayı dışsal bir olgu olarak sunan neoliberal modelle uyumlu olduğunu belirtmek önemlidir (Kajsiu, 2014). Aslında Avrupalılaşıma, Arnavutluk'taki neoliberal düzeni haklı çıkarmak için yeni toplumsal düzenin baskın ideolojisi olarak hizmet etti. Arnavutluk örneğinde Avrupalılaşımanın hegemonik doğası, yalnızca resmi siyasi pozisyonlarda, devlet kurumlarında ve yetkililerin siyasi konuşmalarında belirgin değildir. Gayri resmi siyasi söylemlerde ve kamuoyunu şekillendiren organik entelektüellerin söylemlerinde de belirgindir. Dolayısıyla, Avrupalılaşıma ideolojisi yalnızca AB bütünleşme sürecini etkilememekte, aynı zamanda bu sürecin “ekonomiye ve genel olarak topluma yönelik şahin bir kapitalist yaklaşım”ın benimsenmesinde de yansımaktadır (Qori, 2015: 4).

Arnavutluk'ta AB entegrasyonu konusunda benimsenen tutumun sonuçlarından biri, farklı partiler arasında AB gündemiyle ilgili siyasi tartışmaların olmamasıdır. Arnavutluk'taki siyasi yelpazenin neredeyse tamamı AB'ye katılma ortak hedefi üzerinde hemfikir olduğu görülüyor; bu bağlamda tek tartışma bunun daha hızlı nasıl başarılacağına ilişkin teknik konularla ilgilidir. Öte yandan, kamuoyunu şekillendiren medya ve entelektüeller de benzer bir hâkim görüşü paylaşıyor. Arnavut kapitalist sınıfın özel ihtiyaç ve çıkarlarını “ulusun genel çıkarı” olarak tanımlayan organik entelektüeller, Avrupalılaşıma

fikrini sorgulayan herhangi bir alternatif perspektifi marjinalleştirme veya itibarsızlaştırma eğilimindedirler. AB ve Avrupalılaşmayı eleştiren herkes “gayri milli” veya “komünist” olarak etiketlenir. Böylece kamusal alanda ortak bir siyasal kimlik oluşturma arayışında olan Avrupalılaşma ideolojisi, siyasal alternatifleri bastırarak ve insanların eylemlerini etkileyerek söylemini hegemonik haline getirebilmiştir. Bu ideoloji, tarihsel olanı doğallaştırma, olumsal olanı tarihsel bir zorunluluk haline getirme ve sosyo-politik karşıtlıkları ve çelişkileri susturma etkisine sahiptir (Qori, 2013).

Aslında Avrupalılaşma, kültürel-uygarlık referans noktası görevi gören daha geniş bir “Avrupa Fikri”ne aittir. Avrupa’daki aşırı sağ söylemde olduğu gibi Arnavut siyasi söyleminde de hâkim olan “Avrupa Fikri”, Alman Romantizminin tikelci ve özcü kültürçülüğünün izlerini taşıyor. Bazen Avrupa, Arnavut siyasi söyleminde Batı gibi daha büyük bir varlığın alt kümesi olarak tasvir edilir. Bu, Arnavut kimliğinin Batılı veya Avrupalı gibi üstün bir medeniyetin doğal bir parçası olarak görülmesine izin verir. Bu çerçevede, Arnavutluk’un sözde Avrupalı çekirdeğine rağmen, tarihsel bir sapma olarak görülen İslamcı-Komünist (Osmanlı ve Enver Hoca dönemi) ittifakı tarafından Avrupa’dan fiilen zorla koparıldığı iddia edilir (Qori, 2013). Örneğin Arnavut kamuoyunun en önde gelen “aydını” ve yazarı olarak kabul edilen İsmail Kadare, Arnavutların Avrupalı kimliğini (özünü) ortaya çıkarmaya çalıştığı ünlü bir eserinde Enver Hoca’nın Arnavutluk tarihinde Avrupa’nın gelmiş geçmiş en büyük düşmanı olduğunu iddia etmektedir (2006: 8). Bu söyleme göre, Osmanlı dönemi ve özellikle Hoca rejimi gibi talihsiz tarihsel sapmalar, Arnavutları doğal aileleri olan Avrupa’dan zorla uzaklaştırdı (bkz. Kadare, 2012; Plasari, 1995; 2005). Bu nedenle Enver Hoca rejiminin düşmesiyle birlikte tarihin Arnavutlar için akışına yeniden başladığı söylenir.

Böylelikle kendi “Avrupalı özüne” dönmek isteyen Arnavutluk için AB’ye katılma tek siyasi seçenek olarak gözükmektedir. Bu nedenle, AB’nin gerektirdiği neoliberal reformlar siyasi bir tercih olarak değil, kaçınılması mümkün olmayan tarihi zorunluluklar (kader) veya sorumluluklar olarak görülmektedir. Bu çerçevede, “totalitarizm” ile özdeşleştirilen devlet sosyalizmi deneyimi ve Arnavut halkının bağımsızlık ve eşitlik için verdiği radikal kurtuluş ve özgürleşme mücadelesi, Arnavutlar tarihinde raslantısal sapmalar olarak görülüp reddedilmektedir. Arnavutluk’ta hâkim olan siyasi ideoloji, “komünist” dönemi, fakiri zenginle karşı karşıya getirerek toplumsal bölünmeye yol açan tarihi bir hata olarak gösteriyor. Bu hatanın (doğal olduğu sanılan sosyal uyumu bozan) Arnavutluk’un AB’ye katılması ve kapitalistleşmesiyle düzeltileceği öne sürülmektedir (Qori, 2013). Bu siyasi söylemde, “zenginliği yeniden dağıtmaya veya serbest piyasayı sınırlamaya yönelik herhangi bir girişim komünist olarak etiketlenir” (Ghodsee, 2014: 135). Böylece neoliberal politikalara meydan okuyabilecek herhangi bir tarihsel kaynak veya deneyim etkisiz hale getiriliyor.

Arnavutluk'un Avrupa ile entegrasyonu, 1990'ların başından beri Arnavut siyasi yaşamına damgasını vuran hem Demokrat Parti'nin (DP) hem de Sosyalist Parti'nin (SP) siyasi söyleminde tekrar eden bir tema olmuştur. DP'nin lideri Sali Berisha, 1992'de Cumhurbaşkanı olarak yaptığı açılış konuşmasında, Avrupa'ya katılmanın her Arnavut'un en büyük arzusu olduğunu ilan etmiştir (Kajsiu, 2012: 28). Ayrıca, dönemin Başbakanı Aleksandër Meksi Arnavutluk'un komünist ve totaliter mirasının üstesinden gelmek için ekonomisinde, devlet kurumlarında, eğitim sisteminde, kültüründe ve zihniyetinde radikal bir dönüşümden geçmesi gerektiğini iddia etmiştir (Kajsiu, 2012: 28). Öte yandan bu "değişim" çağrısı, Osmanlı ve Komünist dönemlerin sadece birer tarihsel kaza olarak görüldüğünden Avrupa'ya bir "geri dönüş" olarak sunulur. Örneğin dönemin Başbakanı olan Sali Berisha (2008; 2009), Arnavutluk'un 2009'da NATO'ya katılımını, Arnavutluk'u Avrupa ailesiyle yeniden birleştiren bir "özgürlük mucizesi" olarak kutlamıştır.

SP'nin Avrupa ve Avrupalılaşma söylemi de zaman içinde DP'nin kültürcü anlayışına yaklaşmıştır. Başlangıçta SP, AB'yi Arnavutluk'u modernleştirebilecek ve ileri bir demokrasi haline dönüştürecek bir sosyal demokrasi modeli olarak sunuyordu (Qori, 2015: 105). Ancak 2009'dan sonra SP'nin söylemi, DP'deki gibi daha kültürcü ve kimlikçi bir içerik kazanmıştır. Bu değişim SP'nin Kasım 2011'de açıkladığı siyasi programında açıkça gözlemlenebilir (Partia Socialiste, 2011). Edi Rama'nın liderliğindeki SP, Arnavutların Avrupalı özünü sürekli olarak vurgulamış ve 2011'de Avrupa merkezilik SP'nin siyasi söyleminde en üst seviyeye çıkmıştır (Partia Socialiste, 2011).

SP'nin Rama dönemi siyasi söylemi, Arnavutların Avrupa'ya dönüşünü Rilindja (Yeniden Doğuş) söylemiyle ilişkilendirdi. Bazı araştırmacılara göre SP ve DP'nin ideolojik farklılıkları 1998'den sonra oldukça azalmaya başlamıştır (Kajsiu, 2014; Qori, 2015). Böylece baskın bir ideoloji haline gelen Avrupalılaşma, neoliberal düzeni Arnavut modernleşmesi ve gelişimi için kaçınılmaz bir süreç olarak sunarak neoliberal uygulamaları siyasi tartışmalardan uzak tutmuştur. Arnavut siyasi söyleminde AB ile bütünleşme ve neoliberal kapitalizm Arnavutluk için "tek alternatif" olarak sunulmaya devam etmektedir. Öte yandan AB ile bütünleşme sürecinin duraksamaya başlaması ve neoliberal modelin kalkınma yerine toplumsal eşitsizliği ve kutuplaşmayı artmasıyla Avrupalılaşma ideolojisi artık siyasi ve toplumsal gerçekliği yeniden üretmedeki yeterliliğini giderek kaybetme eğilimindedir. Bu gelişme Avrupalılaşma ideolojisinin sahip olduğu hegemonik konumunun sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.

Sonuç

Bu makalede AB'nin demokrasi teşviki uygulamalarının mevcut literatürün kabul ettiği şekliyle Balkanlar bölgesinin geçiş sürecini şekillendirdiği, ancak bu literatürün öngördüğünün aksine bu etkinin demokratikleşme sürecini olumlu yönde etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Makalede bu sav, neoliberalizm-demokratikleşme ilişkisini sorgulayan eleştirel ekonomi politik literatürün varsayımlarından hareketle AB'nin demokrasi teşviki politikalarının Arnavutluk örneğinde tarihsel ve ampirik bir incelemesini yaparak temellendirilmiştir. Nitekim, AB'nin genişleme ve komşuluk politikalarının Balkanlar'daki demokratikleşme sürecini desteklemesindeki sınırlılıklar literatürde giderek artan bir oranda tartışılmaya başlanmıştır. Bununla beraber sınırlılıklara dikkat çeken literatürün çoğu, bölge devletlerin iç özelliklerini demokratikleşmeden uzaklaşmasının temel belirleyicisi olarak ele alma ve tartışma eğiliminde olmuştur. AB'nin demokrasi teşviki stratejisinin başarısızlığını AB'nin bölgesel siyasi istikrarı ve jeostratejik çıkarlarını önceliklendirme politikasına dayandıran bu çalışmalar, demokratikleşmeden uzaklaşmanın tek taraflı olarak bölge devletlerinin iç özelliklerinden kaynaklandığını öne süren çalışmalardan daha kapsamlı bir analiz sunsalar da, AB'nin bölgeye uyguladığı neoliberal model ile demokratikleşmeden uzaklaşma arasındaki ilişkiyi göz ardı etme eğiliminde olmuşlardır. Oysa demokratikleşmeden uzaklaşmayı ve popülist aşırı sağın yükselişini inceleyen önemli bir literatür neoliberal birikim stratejisini demokrasinin aşındırılması konusunda önemli bir faktör olarak değerlendirmektedir. Bu makale, söz konusu eleştirel çalışmaların kavramsal çerçevesine ve ampirik bulgularına dayanarak, AB'nin demokrasi teşviki politikalarının temel sınırlılığının AB'nin hem kendi bölgesinde hem de çevresi için teşvik ettiği neoliberal model tarafından kaynaklandığını göstermeye çalışmıştır.

Bu savı kuramsal olarak kavramsallaştırabilmek için öncelikle karşılaştırmalı siyaset, tarihsel sosyoloji ve Uluslararası Eleştirel Ekonomi Politik disiplinlerinde neoliberalizm ile demokrasi arasındaki ilişki ile ilgili bulunan zengin literatürden yararlanılmıştır. Neoliberal birikim stratejisinin, emek ve sermaye arasındaki siyasi dengeyi dramatik bir biçimde sermayenin lehine değiştirmesi ve iktisadi alanın düzenlenmesini demokratik katılım ve sorumluluktan tecrit etmesi nedeniyle, demokratikleşme sürecini olumsuz olarak etkilediği öne sürülmüştür. İkinci aşamada argümanın ampirik olarak temellendirebilmesi için Arnavutluk örneği üzerinden AB'nin demokrasi teşviki stratejisi tarihsel gelişim süreci içerisinde incelenmiştir. Burada ilk aşamada AB ile Arnavutluk arasında özellikle 1990'ların sonundan itibaren gelişen ekonomik ve siyasi ilişkiler tartışıldıktan sonra 1990'lı yıllarda Arnavutluk'un siyasi alanında hegemonik bir söylem haline gelen Avrupalılaştırma ideolojisi ve sürecinin neoliberal uygulamaları nasıl doğallastırdığı ortaya konmuştur. Sonuç

olarak, Avrupalılaşıma ideolojisinin demokratikleşme sürecini neoliberal piyasa ekonomisinin uygulanmasıyla özdeşleştirirken, diğer alternatifleri “totaliter” modellerle tanımladığı ve böylece neoliberal birikim modelinin doğallaştırılmasına katkıda bulunduğu ortaya konmuştur.

Kaynakça

- Akgül Durakçay, Fulya ve Sedef Eylemer (2022), “Avrupa Birliği'nin Demokrasi Teşviki: Temel Stratejiler ve Yaklaşımlar”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 21(1): 1-42.
- Ayers, Alison ve Alfredo Saad-Filho (2015), “Democracy against Neoliberalism: Paradoxes, Limitations, Transcendence”, *Critical Sociology*, 41(4-5): 597-618.
- Bartlett, Will ve Ivana Prca (2013), “The Deepening Crisis in the European Super-periphery”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15(4): 367-382.
- Bartlett, Will ve Ivana Prca (2017), “Debt in the Super-Periphery: The Case of the Western Balkans”, *Third World Thematics: A TWQ Journal*, 2(6): 825-844.
- Becker, Joachim (2017), “In the Yugoslav Mirror: The EU Disintegration Crisis”, *Globalizations*, 14(6): 840-850.
- Becker, Joachim ve Johannes Jäger (2012), “Integration in Crisis: a Regulationist Perspective on the Interaction of European Varieties of Capitalism”, *Competition & Change*, 16 (1): 169-187.
- Berisha, Sali (2008), “Anëtarësimi i Hap Dyert të Ardhmes së Shqiptarëve”, *Gazeta Rilindja Demokratike*, 4 Prill 2008.
- Berisha, Sali (2009), “Rikthim në Familjen e Kombeve Evropiane”, *Gazeta Rilindja Demokratike*, 29 Prill 2009.
- Blokker, Paul (2005), “Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe”, *European Journal of Social Theory*, 8(4): 503-525.
- Blokker, Paul (2008), “Multiple Democracies: Political Cultures and Democratic Variety in Post-Enlargement Europe”, *Contemporary Politics*, 14(2): 161-178.
- Bohle, Dorothee (2004), “The EU and Eastern Europe: Failing the Test as a Better Power”, Panitch, Leo ve Colin Leys (Der.), *Socialist Register 2005*, (London: The Merlin Press): 301-312.
- Bohle, Dorothee (2009) “Race to the Bottom? Transnational Companies and Reinforced Competition in the Enlarged European Union”, van Apeldoorn, Bastiaan, Jan Drahokoupil ve Laura Horn (Der.), *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance* (London: Macmillan): 163-186.
- Bohle, Dorothee ve Béla Greskovits (2012), *Capitalist Diversity on Europe's Periphery* (Ithaca: Cornell University Press).
- Bohle, Dorothee, Hugo Radice ve Stuart Shields (2007), “Introduction”, *Competition & Change*, 11(2): 81-87.
- Brown, John (2020), “Neoliberalization, De-democratization, and Populist Responses in Western Europe, the US, and Latin America”, *Critical Sociology*, 46(7-8): 1173-1187.
- Carothers, Thomas (2002), “The End of the Transition Paradigm”, *Journal of Democracy* 13(1): 5-21.
- Chibber, Vivek (2022), *The Class Matrix* (Cambridge: Harvard University Press).

- Cohen, Stephen (1999), "Russian Studies without Russia", *Post-Soviet Affairs*, 15(1): 37-55.
- Cornia, Giovanni (2012), "Transition, Structural Divergence, and Performance: Eastern Europe and the Former Soviet Union during 2000-7", Roland, Gérard (Der.), *Economies in Transition: The Long-Run View* (London: Macmillan): 293-316.
- Council of the European Union (2008) "Council Decision of 18 February 2008 on the Principles, Priorities and Conditions Contained in the European Partnership with Albania and Repealing Decision 2006/54/EC", <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32008D0210> (23.06.2023).
- Council of the European Union (1999), "European Community Council Regulation Concerning Agreements Applicable to Albanian Imports into the EC and Extension of Generalised Tariff Preferences", <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:51999PC0304:EN:HTML> (23.06.2023).
- Demirtaş, Birgül (2018), "AB'nin Dönüştürücü Gücü ve Batı Balkanlar'da Demokratikleşme Süreci: Başarılanlar ve Başarısızlar", Baykal, Sanem, Sinem Akgül Açıkmeşe, Belgin Akçay ve Çağrı Erhan (Der.), *Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları): 179-210.
- Ekiert, Grzegorz ve Stephen E. Hanson (Der.) (2003), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe Assessing the Legacy of Communist Rule* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Elbasani, Arolda (Der.) (2013), *European Integration and Transformation in the Western Balkans Europeanization or Business as Usual?* (New York: Routledge).
- Eley, Geoff (2007), "What Produces Democracy? Revolutionary Crises, Popular Politics and Democratic Gains in Twentieth-Century Europe", Haynes, Mike ve Jim Wolfreys (Der.), *History and Revolution: Refuting Revisionism* (London: Verso): 172-201.
- European Bank for Reconstruction and Development (1998), *Transition Report 1998: Financial Sector in Transition* (London: EBRD).
- European Commission (2003), "The Western Balkans in Transition", https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication998_en.pdf (12.06.2023).
- European Economic Community (1992), "Agreement between the European Economic Community and the Republic of Albania, on Trade and Commercial and Economic Cooperation" <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A21992A1125%2801%29> (12.06.2023).
- Gafari, Adea ve Meltem Müftüler-Baç (2021), "Caught between Stability and Democracy in the Western Balkans: a Comparative Analysis of Paths of Accession to the European Union", *East European Politics*, 37(2): 267-291.
- Ghodsee, Kristen (2014), "A Tale of 'Two Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism", *History of the Present*, 4(2): 115-142.
- Gill, Stephen (1998), "New Constitutionalism, Democratisation and Global Political Economy", *Pacifica Review*, 10(1): 23-38.
- Gowan, Peter (1993), "NeoLiberal Theory and Practice for Eastern Europe", *New Left Review*, (213): 3-60.
- Greco, Ettore (1998), "New trends in Peacekeeping: Operation Alba", *Security Dialogue*, 29(2): 201-212.
- Halperin, Sandra (2009), "Power to the People: Nationally Embedded Development and Mass Armies in the Making of Democracy", *Millennium*, 37(3): 605-630.

- Hendrickson, Ryan C. (1999), "Albania and NATO: Regional Security and Selective Intervention", *Security Dialogue*, 30(1): 109-113.
- Huntington, Samuel P. (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, (Norman: University of Oklahoma Press).
- INSTAT (2021), "Unemployment in Albania, Institute of Statistics, Labour Force Survey", <https://www.instat.gov.al/en/statistical-literacy/unemployment-in-albania/> (11.03.2023).
- Johnson, Ailish (2001), "Albania's Relations with the EU: On the Road to Europe?", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 3(2): 171-192
- Joppke, Christian (2023), "Explaining the Populist Right in the Neoliberal West", *Societies*, 13(5): <https://doi.org/10.3390/soc13050110>
- Kadare, Ismail (2006), *Identiteti Evropian i Shqiptarëve* (Tiranë: Onufri).
- Kadare, Ismail (2012), *Mosmarrëveshja* (Tiranë: Onufri).
- Kagarlitsky, Boris (2002), *Russia under Yeltsin and Putin: Neo-liberal Autocracy* (London: Pluto Press).
- Kajsiu, Blendi (2012), "Albanian Democratization between Europeanisation and Neoliberalism", Rakipi, Albert (Der.), *Albania in the Next Ten Years: Envisioning the Future*, (Tiranë: AIISS): 25-44.
- Kajsiu, Blendi (2014), *A Discourse Analysis of Corruption: Instituting Neoliberalism against Corruption in Albania 1998–2005* (London: Routledge).
- Kaldor, Mary ve Ivan Vejvoda (1997), "Democratization in Central and East European Countries", *International Affairs*, 73(1): 59–82.
- Kennedy, Michael (2002), *Cultural Formations of Post-communism: Emancipation, Transition, and War* (Minneapolis: University of Minnesota Press).
- Kiely, Ray (2018), *The Neoliberal Paradox* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing).
- Kote, Kristo (2021), "Albania Has Highest Number of Self-Employed in Europe", *Albanian Daily News*, <https://albaniandailynews.com/news/albania-has-highest-number-of-self-employed-in-europe> (11.03.2023).
- Kubicek, Paul J. (2003), "International Norms, the European Union, and Democratisation: Tentative Theory and Evidence", Kubicek, Paul J. (Der.), *The European Union and Democratisation* (London: Routledge): 1-29.
- Kubik, Jan (2013), "From Transitology to Contextual Holism: A Theoretical Trajectory of Postcommunist Studies", Jan Kubik ve Amy Linch (Der.) *Postcommunism from Within* (New York: NYU Press): 27-94.
- Lane, David (2007), "Post-Communist States and the European Union", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 23(4): 461-477.
- Lavrič, Miran ve Florian Bieber (2021), "Shifts in Support for Authoritarianism and Democracy in the Western Balkans", *Problems of Post-Communism*, 68(1): 17-26.
- Lleshaj, Sashenka ve Alba Cela (2014), *Albanians and the European Social Model: Towards a redefinition of the social contract* (Tiranë: Friedrich-Ebert-Stiftung).
- Lührmann, Anna ve Staffan I. Lindberg (2019), "A Third Wave of Autocratization is Here: What Is New about It?", *Democratization*, 26(7): 1095-1113.
- Morton, Adam David (2005), "Change within Continuity: The Political Economy of Democratic Transition in Mexico", *New Political Economy*, 10(2): 181-202.

- Murrell, Peter (1996), "How Far Has the Transition Progressed?", *Journal of Economic Perspectives*, 10(2): 25-44.
- Offe, Clauss ve Pierre Adler (1991), "Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe", *Social Research*, 58(4): 865-892.
- Orenstein, Mitchell ve Bojan Bugarič (2022), "Work, Family, Fatherland: The Political Economy of Populism in Central and Eastern Europe", *Journal of European Public Policy*, 29(2): 176-195.
- Ost, David (2018), "Workers and the Radical Right in Poland", *International Labor and Working-Class History*, 93: 113-124.
- Önsoy, Murat ve Gürol Baba (2018), "One Size Does Not Fit All: An Analysis of US and EU Democracy Promotion in the Western Balkans", *Gazi Akademik Bakış*, 11(22): 15-40.
- Panagiotou, Ritsa (2011), "Albania and the EU: From Isolation to Integration", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 13(3): 357-374.
- Partia Socialiste (2011), "Për Një Rilindje Shqiptare", (Tiranë).
- Plasari, Aurel (1995), *Vija e Teodosit Rishfaqet* (Tiranë: Marin Barleti).
- Plasari, Aurel (2005), *Rrëmbimi i Europës* (Tiranë: 55).
- Pop-Eleches, Grigore (2007), "Between Historical Legacies and the Promise of Western Integration: Democratic Conditionality after Communism", *East European Politics and Societies*, 21(1): 142-161.
- Pop-Eleches, Grigore (2015), "Pre-Communist and Communist Developmental Legacies", *East European Politics and Societies*, 29(2): 391-408.
- Qori, Arlind (2013), "The EU Integration Process as an Ideological and Practical Straitjacket: The Case of Albania", https://arhiv.rosalux.rs/userfiles/files/Viewpoints_Qori_2013.pdf (23.06.2023).
- Qori, Arlind (2015), *Ideja e Evropës dhe Ideologjia Shqiptare: Studimi i Rolit të Idesë së Evropës në Ideologjizimin e Ligjërimit Politik Shqiptar të Pasvitit 1991*, Unpublished PhD Thesis, Tirana University Faculty of Social Sciences, Tirana University, Tiranë.
- Revista Monitor (2021), "Nga Erdhi Rritja e Ndërtimit", <https://www.monitor.al/nga-erdhi-rritja-e-ndertimit-2/> (22.04.2023).
- Richter, Solveig (2012), "Two at one Blow? The EU and Its Quest for Security and Democracy by Political Conditionality in the Western Balkans", *Democratization*, 19(3): 507-534.
- Richter, Solveig ve Natasha Wunsch (2020), "Money, Power, Glory: the Linkages between EU Conditionality and State Capture in the Western Balkans", *Journal of European Public Policy*, 27(1): 41-62.
- Robinson, William (1996), *Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Ryan, Barry (2009), "The EU's Emergent Security-First Agenda: Securing Albania and Montenegro", *Security Dialogue*, 40(3): 311-331.
- Sachs, Jeffrey (1994), *Understanding Shock Therapy* (London: Social Market Foundation).
- Scheiring, Gabor (2020), *The Retreat of Liberal Democracy: Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary* (London: Macmillan).
- Scheiring, Gabor ve Szombati, Kristof (2020), "From Neoliberal Disembedding to Authoritarian Re-embedding: The Making of Illiberal Hegemony in Hungary", *International Sociology*, 35(6): 721-738.

- Schimmelfennig, Frank ve Ulrich Sedelmeier (Der.) (2005), *The Europeanization of Central and Eastern Europe* (Ithaca: Cornell University Press).
- Schimmelfennig, Frank ve Ulrich Sedelmeier (2020), "The Europeanization of Eastern Europe: the External Incentives Model Revisited", *Journal of European Public Policy*, 27(6): 814-833.
- Shields, Stuart (2012), *The International Political Economy of Transition: Neoliberal Hegemony and Eastern Central Europe's transformation* (London: Routledge).
- Slobodian, Quinn (2018), *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism* (Harvard: Harvard University Press).
- Tilly, Charles (2007), *Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Toplišek, Alen (2020), "The Political Economy of Populist Rule in Post-Crisis Europe: Hungary and Poland", *New Political Economy*, 25(3): 388-403.
- Türkeş, Mustafa (2002), "Geçiş Sürecinde Dış Politika Öncelikleri: Bulgaristan Örneği", Türkeş, Mustafa ve İlhan Uzgel (Der.), *Türkiye'nin Komşuları* (Ankara: İmge): 186-200.
- Türkeş, Mustafa ve Göksu Gökgöz (2006), "The European Union's Strategy towards the Western Balkans: Exclusion or Integration", *East European Politics and Societies*, 20(4): 659-690.
- Türkeş, Mustafa ve Tolgahan Akdan (2016), "Modernization Approach and the Failed Transition in the Western Balkans", Zeyrek, Can (Der.), *Laboratory Western Balkans* (New York: Peter Lang): 51-62.
- Vaughan-Whitehead, Daniel (1999), *Albania in Crisis: The Predictable Fall of the Shining Star* (Cheltenham: Edward Elgar Cheltenham).
- Wood, Ellen Meiksins (2003), *Kapitalizm Demokrasiye Karşı* (İstanbul: İletişim) (Çev. Şahin Artan).
- Wood, Ellen Meiksins (2012) "Democracy, Citizenship, Liberalism, and Civil Society", Patriquin, Larry (Der.), *The Ellen Meiksins Wood Reader* (Leiden: Brill).
- Wunsch, Natasha ve Philippe Blanchard (2023), "Patterns of Democratic Backsliding in Third-Wave Democracies: a Sequence Analysis Perspective", *Democratization*, 30(2): 278-301.